

B. de Gaay Fortman (red.)

Economie en waarde

samsom

Jaarboek Studiekring Post-Keynesiaanse Economie 1982

B. de Gans Fortman
B. de Gans Fortman van de
B. de Gans Fortman van de

ander vertaalt van

Economie en waarde

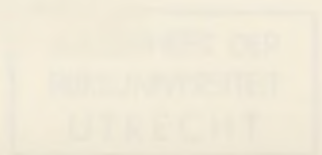
prof. dr. B. de Gans Fortman
prof. dr. B. de Gans Fortman
prof. dr. B. de Gans Fortman
prof. dr. W. A. A. M. de Roos

**Economie
en waarde**

Redactie:

- prof. dr. B. de Gans Fortman
- prof. dr. B. de Gans Fortman
- prof. dr. J. J. Kiani
- prof. dr. J. G. W. W.
- prof. dr. M. G. P. P.
- prof. dr. W. A. A. M. de Roos
- prof. dr. J. Timmerman
- prof. dr. H. J. Wagenvoort

1911

**Serie Jaarboeken van de Studiekring
Post-Keynesiaanse Economie**

onder redactie van:

prof. dr. J. van den Doel
prof. dr. B. de Gaay Fortman
prof. dr. B. Goudzwaard
prof. dr. W.A.A.M. de Roos

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0461 2663

B. de Gaay Fortman

Economie en waarde

Bijdragen:

prof. dr. B. de Gaay Fortman
prof. dr. B. Goudzwaard
prof. dr. J. J. Klant
prof. dr. J. G. Knol
prof. dr. M. G. Plattel
prof. dr. W. A. A. M. de Roos
prof. dr. J. Tinbergen
prof. dr. H. J. Wagener

Samsom Uitgeverij Alphen aan den Rijn/Brussel 1982

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Economie en waarde

Bijdragen:

prof. dr. B. de Gaay Fortman
prof. dr. B. Goudzwaard
prof. dr. J. J. Klant
prof. dr. J. G. Knol
prof. dr. M. G. Plattel
prof. dr. W. A. A. M. de Roos
prof. dr. J. Tinbergen
prof. dr. H. J. Wagener

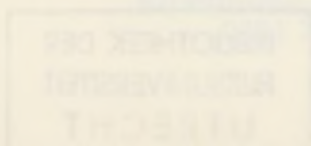
CIP

ISBN 90 14 03247 1

D/1982/0247/094

Copyright © 1982 B. de Gaay Fortman, B. Goudzwaard, J. J. Klant, J. G. Knol,
M. G. Plattel, W. A. A. M. de Roos, H. J. Wagener, J. Tinbergen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van Samsom Uitgeverij bv, gevestigd te Alphen aan den Rijn, die daartoe door de auteursrechthebbers met uitsluiting van ieder ander is gemachtigd.

Inhoud

Woord vooraf	<i>B. de Gaay Fortman</i>	7
1. Idealisatie: idee en ideaal	<i>J.J. Klant</i>	9
2. Het vraagstuk van positieve en normatieve economie	<i>M.G. Plattel</i>	48
3. Het ideaal getoetst	<i>J.G. Knol</i>	68
4. Discussie over methodologie en waarde		76
5. Waardenoriëntatie en de institutionele inrichting van de economische orde	<i>W.A.A.M. de Roos</i>	91
6. Waardenoriëntatie en de institutionele inrichting van de economische orde: een commentaar	<i>H.J. Wagener</i>	117
7. Discussie over economische orde en waarde		129
8. Economische waarde en de doeleinden en instrumenten van economisch beleid	<i>B. Goudzwaard</i>	137
9. Economische waarde en de doeleinden en instrumenten van economisch beleid: een commentaar	<i>J. Tinbergen</i>	163
10. Discussie over economische politiek en waarde		169
De auteurs		177

Woord vooraf

Dit boek over *Economie en waarde* is het tweede jaarboek van de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie. Deze studiekring biedt een platform voor wetenschappelijke discussie over de institutionele en normatieve aspecten van het economisch gebeuren.

Het jaarboek bundelt de referaten en co-referaten die op de conferentie van de Studiekring in september 1981 werden gehouden. Daarnaast wordt een overzicht gegeven van de discussie aldaar.

Het onderwerp is behandeld in drie delen: methodologie, economische orde en economische politiek. In het methodologisch deel gaat het om de wijze waarop de economie waarden hanteert. *Klant* maakt in het basisreferaat duidelijk dat economen wel kunnen pretenderen waarde vrij te werken, maar dat zij die pretentie in de praktijk niet kunnen waarmaken. Economie wordt altijd 'politieke economie' of haar beoefenaren daarmee nu gelukkig zijn of niet. Het co-referaat van *Plattel* concentreert zich op de verschillende hantering van begrippen als waarde en objectiviteit als gevolg van verschillen in visie op mens en maatschappij. *Knol* gaat in zijn co-referaat in op de vraag wat het program voor politieke economie in deze tijd zou kunnen zijn. In de discussie staan de mogelijkheden en beperkingen van het empirisch-wetenschappelijk ideaal centraal. De economische orde wordt bepaald door instituten en waarden. Enerzijds vormen de instituten een reflectie van de toonaangevende waarden, anderzijds kan ook getracht worden door middel van institutionele veranderingen in het economisch leven een andere wijze van waarderen te bevorderen. *De Roos* pleit in zijn referaat voor een discretionaire economie, een economie die speelruimte moet bieden in het zoeken naar oplossingen voor nieuwe problemen van bijvoorbeeld ecologische aard. Het co-referaat van *Wagner* vraagt aandacht voor belangentegenstellingen binnen de economische orde. De belangen beïnvloeden de waarderingen. Daardoor

kan er geen sprake zijn van één algemeen objectief waardensysteem. In de discussie komt onder meer de vraag aan de orde hoe vanuit de huidige verstarring in de economie een discretionaire economie tot stand kan komen.

De vraag welke waarden worden gehanteerd staat centraal in het deel over economische politiek. *Goudzwaard* behandelt in zijn referaat de tekortkomingen van het ruilwaardebegrip zoals dat gestalte heeft gekregen in de maatstaf van een zo hoog mogelijk bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking. Hij bepleit een herziening van de doelstellingen van economische politiek waarbij de groeionorm zou moeten worden vervangen door de norm van economische houdbaarheid ('sustainability'). *Tinbergen* toont in zijn co-referaat sympathie voor de gedachte van een 'economie van het genoeg' maar meent dat dit 'genoeg' nog niet voor alle Europeanen kan gelden. Hij bepleit voorts een geleide inkomenspolitiek. Ook in de discussie krijgt het inkomensaspect veel aandacht.

De eerste conferentie van de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie had als thema *Economie en macht*. Deze resulteerde in een Jaarboek onder de titel 'De pluriforme economische macht'.¹ Met dit tweede jaarboek *Economie en waarde* is opnieuw getracht het blikveld onder economen te verruimen. Hopelijk draagt dit boek bij tot het opruimen van vele vooroordelen, zoals die in de discussie over waarde vrijheid plegen te worden gehanteerd. Daarnaast kunnen de beschouwingen over de flexibiliteit van de economie en over de concrete toepassing van bepaalde waardebegrippen in het beleid een voedingsbodem vormen voor verder onderzoek. De lezer treft in dit boek vele originele gedachten en suggesties die kunnen inspireren tot vernieuwing van denken.

Voorjaar 1982

B. de Gaay Fortman

1. W.A.A.M. de Roos (red.), *De pluriforme economische macht*, Samsom Uitgeverij, Alphen aan de Rijn 1981.

8 | Economische waarde en de doeleinden en instrumenten van economisch beleid

B. GOUDZWAARD

8.1 | Inleiding

Op het eerste gezicht lijkt het vrij nutteloos het vraagstuk van de doeleinden en instrumenten van economisch beleid te belichten vanuit het economische waarde-probleem. Natuurlijk valt niet te ontkennen, dat economische waardering en economische beleidsvoering veel met elkaar te maken hebben. Elke beleidskeuze is in zekere zin een vorm van economische waardering. Maar wat wordt daardoor aan nieuw inzicht toegevoegd? De waardering van degenen, die binnen de bestaande economische orde de beleidsmakers zijn, worden immers weergegeven door hun economische preferenties. En met die preferenties zijn we al meteen weer beland in de bestaande theorie.

De 'klassieke' beleidsdoelstellingen

Dat er toch wat meer aan de hand is, kan blijken wanneer we de welhaast klassiek geworden reeks van doelstellingen van economisch beleid — volledige werkgelegenheid, prijsstabiliteit, betalingsbalansevenwicht, economische groei en redelijke inkomensverdeling — eens wat nader onder de loupe nemen. In hoeverre is met deze reeks van doelstellingen bijvoorbeeld niet reeds impliciet van een bepaalde economische waarde-idee uitgegaan? Het zijn doeleinden, die ongetwijfeld orde-conform zijn; ze stroken niet alleen met een op economische groei gerichte markteconomie, maar schragen die ook.

In dit verband valt het op, dat de relatie van elk van deze doelstellingen met de aard en omvang van het Bruto Nationaal Produkt (BNP) onmiskenbaar is. Niet alleen de economische groei wordt er normaliter aan gemeten, ook de werkgelegenheid wordt er goed-

deels door bepaald geacht, en het bepaalt op zijn beurt wat er aan inkomens te verdelen valt. De doelstelling van prijsstabiliteit heeft voorts betrekking op de relatie tussen de reële en de nominale component van het BNP, en die van het betalingsbalansevenwicht op de relatie tussen nationaal produkt en nationale bestedingen. De discussies, die jarenlang rondom het begrip BNP hebben plaatsgevonden — vanaf Pigou in zijn oorspronkelijke *Wealth and welfare* (1912) tot aan Daly (*Steady State Economics*, 1977) en Giarini (*Dialogue on wealth and welfare*, 1980) — hebben echter wel zoveel duidelijk gemaakt, dat de keuze voor het bruto nationaal produkt als context voor en maatstaf van economische waardering aan tal van vormen van kritiek onderhevig is. Pigou spreekt reeds over de 'omissie' in BNP en NNP, omdat daarin geen rekening wordt gehouden met de afschrijving van natuurlijke hulpbronnen, zoals de kolenlagen in Engeland (Ch II, par. 4.5); en Daly gaat zelfs zover — in de lijn van Boulding — om het BNP als geheel met de negatieve term 'throughput' aan te duiden (a.w., p. 118v). De doelstelling van de beleidsmakers zou niet moeten zijn het nationale produkt te maximaliseren, maar veeleer het — als stroomgrootheid, die een toenemende entropie aanduidt — ten opzichte van de te verwerven fondsen van consumptie- en kapitaalgoederen te minimaliseren.

Dat met de hedendaagse discussie rond het economische waardebegrip ook de gehele kwestie van de doeleinden van economisch beleid wordt geraakt, kan daarom gevoeglijk worden aangenomen. De relaties tussen de 'klassieke' doeleinden en het BNP zijn nu eenmaal wezenlijk; door de sluis van het BNP staan de vraagstukken van economische waardering enerzijds en de keuze van doeleinden en instrumenten anderzijds rechtstreeks met elkaar in verbinding.

Opzet van het referaat

Dit houdt echter tevens in, dat de keuze voor een ander economisch waardebegrip ook zal leiden tot een gewijzigde keuze van doeleinden en instrumenten van economisch beleid. Het is de bedoeling vandit referaat dit verband na te gaan, en wel met name voor wat die economische waardebegrippen betreft, die een normatieve, op een verantwoord beheer van natuur en cultuur betrokken strekking hebben. De corresponderende keuze van doeleinden komt aan de orde in paragraaf 4, die van de instrumenten in paragraaf 5. Alvorens dat te doen kan het zin hebben één van die waar-

debegrippen — Giarini's utilisatiewaarde — wat nader te bekijken, en in de context van de discussie over de grondslagen van de economische wetenschap van enkele kanttekeningen te voorzien (paragraaf 2). Daardoor is wellicht ook een scherpere kritische belichting mogelijk van de bestaande 'klassieke' doeleinden van economisch beleid in het kader van de vigerende economische orde (paragraaf 3).

8.2 | Economische waarde, utilisatiewaarde en de vooronderstellingen van het neoklassieke paradigma

De begripsbepaling van wat 'economische waarde' is, is nauw verbonden met de inhoud, de men aan het begrip 'economisch' geeft — en daarmee met de wijze waarop de economie als wetenschap haar eigen wetenschapsterrein heeft afgebakend. Wanneer we bijvoorbeeld de bekende definitie van Lionel Robbins tot uitgangspunt nemen:

'Economics is the science, which studies human behavior as a relationship between (given) ends and scarce means, which have alternative uses' (An Essay on the Nature and Significance of Economic Science, 1952),

dan leert enige nadere bezinning al snel, dat deze afbakening van het studieveld van de economie tenminste een vijftal vooronderstellingen impliceert, die stuk voor stuk hun gevolgen hebben voor het in de economie gehanteerde waardebegrip. Ze kunnen in de omraming van dit pre-advies uiteraard niet uitputtend worden behandeld,¹ en zullen slechts provisorisch worden aangeduid:

- a. de vooronderstelling van een relatieve economische schaarste, die alleen zichtbaar wordt in de relatie tussen gebleken menselijke behoeften en de middelen om die doeleinden te bevredigen;
- b. de vooronderstelling van doeleinden als data; die derhalve zijn uitgezonderd van economische waardering, ook wanneer ze door het economische proces mede worden bepaald en beïnvloed;
- c. de vooronderstelling van instrumentaliteit: al het natuurlijk gegeven behoort tot de middelen waarvan voor behoeftenbevrediging gebruik kan worden gemaakt; de middelen worden daarbij gewaardeerd in hun capaciteit tot behoeftenbevrediging.

ging zonder dat een 'Eigenwert' (Max Weber) wordt verondersteld;

- d. de vooronderstelling van de alternatieve aanwendbaarheid van alle economische objecten, waardoor immers pas prijsstelling en prijsvergelijk mogelijk wordt;
- e. de vooronderstelling van de mogelijkheid van een 'gesloten' verklaring: door uit te gaan van een krans van gegeven factoren — data — zou de afloop van het economisch proces daaruit steeds genoegzaam kunnen worden verklaard. Het gaat hierbij om de aanwending van een oorzakelijkheidsbegrip dat Hicks nog onlangs heeft getypeerd als 'the new causality' (John Hicks, *Causality in Economics*, p. 7): niet de toe-rekening van economische gevolgen aan economische subjecten staat daarbij centraal ('the old causality') maar de door-rekening van dataveranderingen in hun procesmatige economische gevolgen.

Utilisatiewaarde als concept

In zijn recente studie *Dialogue on wealth and welfare* (1980) heeft Orio Giarini een waardebegrip ontwikkeld, dat mede als een reactie op de beperktheid en rigiditeit van deze vooronderstellingen kan worden gezien. Het begrip utilisatiewaarde concentreert de economische waardering op de economische diensten of gebruiksmogelijkheden, die een economisch goed tijdens zijn gehele levensduur vermag af te werpen, waarbij bij deze 'utilisatie' een aftrekpost wordt ingevoerd voor het beslag, dat dit goed in zijn productie en consumptie legt op wat Giarini 'Dowry and Patrimony' noemt — een verzamelbegrip voor al datgene wat ons in de schepping ter zorgzaam beheer is toevertrouwd, en door vorige generaties aan ons als cultureel erfgoed is overgeleverd. De 'gebleken menselijke behoeften' zoals die zich in het feitelijk economisch gedrag openbaren (vooronderstelling a) vormen derhalve voor Giarini een niet genoegzaam kompas. In zijn begrip *utilisatiewaarde* horen we ook een vorm van kritiek op de conceptie van in wezen oneindige behoeften — de afwezigheid van de mogelijkheid van verzadiging (Bliss) — behoeften die economisch gezien ook te hoog gesteld kunnen zijn in relatie tot wat bijvoorbeeld ons ecosysteem verdraagt. We kunnen er ook een poging in zien, ruimte te maken voor een zekere *eigenwaarde* van natuur, cultuur en menselijke arbeid. Zo spreekt Giarini over de noodzaak, ook economisch te waken voor het behoud van een informele, niet-gemonetiseerde

sector in de samenleving en haar levensmogelijkheden. Daardoor snijdt een begrip als *utilisatiewaarde* ook door de datakrans heen, en biedt het de mogelijkheid tot een toerekeningscausaliteit van economische gevolgen aan de daarvoor verantwoordelijke economische subjecten te geraken.

Utilisatiewaarde en de groei van het BNP

Tegen de achtergrond van dit andere waardebegrip krijgt ook de kritiek op het bruto nationaal produkt als maatstaf voor gerealiseerde economische (ruil)waarde in de volkshuishouding meer reliëf. Wanneer in Krimpen aan de IJssel de aldaar vergiftigde grond zou worden afgegraven, leidt dat tot een vergroting van het BNP, maar die uitgaven presenteren binnen het concept van utilisatiewaarde geen baten maar kosten. 'The indicator of GNP as sum of added values is in fact diverging more and more from an indicator of welfare: it is increasingly clear that it is rather only an indicator of costs' (Giarini, a.w., p. 153). De diensten, die de *voorraden* consumptie- en kapitaalgoederen tijdens hun levensduur *tesamen* met het fonds van het niet-gemonetiseerde 'erfdeel der mensheid' leveren, vormen de werkelijke economische waarde; en de daarvoor binnen het BNP geïndiceerde stromen die in de vorm van produktie (of consumptie) beslag leggen op ons 'Dowry and Patrimony', moeten als kosten daarvoor worden aangemerkt. Ze vormen, in de terminologie van Boulding en Daly, 'throughput', een term die reminiscenties heeft met onze uitdrukking 'er doorheen jagen'. Dat blijkt met name, wanneer de duurzaamheid van de geleverde goederen afneemt, bijvoorbeeld met het oogmerk de vervangingsvraag kunstmatig te verhogen: de produktie zwelt aan, maar de voorraden consumptie- en kapitaalgoederen bij gezinnen en bedrijven neemt niet toe. Een stijgend BNP in een materieel rijke, dichtbevolkte samenleving schept dan ook vanuit deze waardeconceptie het vermoeden, per saldo on-economisch, verspillend, of netto-verliesgevend te zijn. Het trekt een grote wissel op schaarse bronnen, op het milieu, op de informele sector, en voegt nauwelijks iets toe aan de economische diensten, die de voorraden consumptie- en kapitaalgoederen aan de economische subjecten verstrekken.

Er zijn bij het begrip *utilisatiewaarde* ook wel kritische kanteekeningen te maken. Zo doet het gekunsteld aan, dat in dit begrip — in zijn statische variant — pas dan de teweeggebrachte schade aan

het milieu worden verdisconteerd, wanneer ze leiden tot compenserende activiteiten. Dat kan tot grove onderschattingen leiden, zoals in het geval van een niet-plaatsvindende grondafraving in Krimpen aan de IJssel. Evenzo gaat het eenvoudig te ver, in één concept — Dowry and Patrimony — zowel het geheel van economische gebruiks- en verbruiksgoederen als het geheel van de cultuur, 'the arts' en zelfs 'moral attitudes' op te bergen (a.w., p. 205). Tenminste had hier het onderscheid moeten worden gemaakt tussen wat men als economisch object gebruiken en verbruiken kan — beschikkingsobjecten — en wat men economisch juist niet verbruiken kan en/of behouden wil — verzorgingsobjecten. Ook maakt Giarini het eenvoudig te bont, wanneer hij de door hem gewenste 'new cycle in World Dowry and Patrimony Formation' als de grondslag aanmerkt van de komende noodzakelijke 'new first real civilization', en dat bovendien nog onder de betuiging: 'We must make progress, we can believe in progress' (p. 165). Hoe humaan Giarini's 'Dowry and Patrimony' er ook uit ziet, het kan niet dienen als beslissend richtpunt voor de totale toekomstige vormgeving van de samenleving. Economische waardering kan en mag niet pretenderen tot een totaalwaardering van vooruitgaan en samenleven in staat te zijn. Dat zou neerkomen op een economisme, op een hypertrofie van het economisch aspect.

Samenvatting

Voor onze bezinning op de keuze van doeleinden en instrumenten van economisch beleid is het van belang in positieve zin van het voorgaande tenminste dit vast te houden, dat economie, en dus óók economisch beleid, in ieder geval op meer betrekking behoort te hebben dan op een efficiënte aanwending en meer redelijke verdeling van schaarse goederen ten opzichte van gegeven consumptieve doeleinden. Tenminste drie redenen kunnen daarvoor worden aangevoerd:

- a. Omdat op het vlak van de doeleinden bepaalde verzorgingsoogmerken — het behoud van een levende natuur, van levensmogelijkheden voor de derde wereld en ons eigen nageslacht, van een cultureel nog niet gemonetiseerd erfgoed — een eigen economische gelding toekomt, die niet opgaat in de 'given ends' van de huidige generatie en de koopkrachtige vraag die zij uitoefent; eerder stellen de verzorgingsoogmerken daaraan grenzen;

- b. Omdat de in het economisch proces aangewende middelen:
 - vaak sneller worden verbruikt dan voor de vorming van (duurzame) dienstenverlenende voorraden van consumptie- en kapitaalgoederen in feite benodigd is, en
 - soms een eigenwaarde toekomt, die zich tegen hun restloze benutting in produktieprocessen verzet; dit geldt met name ten aanzien van het gebruikmaken van de levende natuur en van menselijke arbeid (waarde van de geestelijke en lichamelijke gezondheid).
- c. Omdat in de wijze waarop de overheid doeleinden en middelen op elkaar betreft, een simpele door-rekening van de te verwachten economische effecten van haar eigen sturingsmiddelen onvoldoende kan zijn voor het nemen van verantwoorde overheidsbeslissingen. Het eigen gezichtspunt van de overheid — dat van de publieke gerechtigheid — kan met zich brengen, dat zij haar instrumentengebruik uitdrukkelijk mee wil afstemmen op de toe-rekening van economische gevolgen aan die subjecten die deze gevolgen economisch hebben veroorzaakt. Dit geldt bijvoorbeeld, wanneer externe economische nadelen op anderen worden afgewenteld, en/of wanneer schaarse hulpbronnen op een verkwistende wijze worden gebruikt. Dan kan een rechtstreeks-corrigerende ingreep aan het adres van de veroorzakers geboden zijn. Regels als 'de vervuiler betaalt' (en voorkomt) en/of 'de verspiller betaalt' (en voorkomt), kunnen als afzonderlijke rechtsbeginselen van overheidsbeleid worden aangemerkt, die de econoom als gegeven heeft te accepteren.

8.3 | Economische orde en de 'klassieke' doeleinden van economisch beleid

Probleemstelling

Om het afwijkende van deze benadering wat scherper in het vizier te krijgen kan het nuttig zijn eens te letten op de consequenties op langere termijn van een volgehouden ongeclausuleerde handhaving van de klassieke doeleinden van economisch beleid. We veronderstellen daarbij:

- a. een door de markt getypeerde economische orde, waarbij oligopolie de meest voorkomende marktform is;

- b. een cultuur, die ook bij het reeds bereikte hoge gemiddelde welstandsniveau getypeerd is door 'a rising standard of living as an article of faith' (Galbraith);
- c. een internationale context die rijke en arme landen kent, en getypeerd is door een snelle technologische ontwikkeling.

Wat is onder zulke omstandigheden te verwachten?

Drie spanningen

Om te beginnen is al in de samenhang van deze drie veronderstellingen gegeven, dat de aandrang tot een zo hoog mogelijk BNP groot zal zijn, waarbij zich dan de groeidoelstelling van het beleid spontaan aansluit. De groei van het BNP wordt immers niet alleen geïmpliceerd in de veronderstelling van een snelle technologische ontwikkeling (c), maar wordt ook opgeroepen door de algemene wens tot verbetering van de levensstandaard (b). De economische orde, getypeerd door het oligopolie als dominante marktform sluit daar uitstekend bij aan; oligopolie kent als primaire concurrentiewijzen immers technologische concurrentie en de beïnvloeding van consumentensmaken, beide sterk dynamische concurrentievormen. Economische groei en technologische vooruitgang zijn daardoor niet alleen cultureel gewenst, maar ook institutioneel verankerd. Maar is de aansluiting met de andere beleidsdoelstellingen even perfect? Tenminste drie spanningen zijn tussen de beleidsdoel-einden te voorzien:

1. *Groei contra prijsstabiliteit*. De prijzen kunnen vanuit de ge-maakte veronderstellingen om een viertal redenen in een sterk opwaartse beweging komen:
 - gerelateerd aan het oligopolie als marktform: gestreefd wordt naar die prijsstelling die een verdere expansie moge-lijk maakt;
 - gerelateerd aan de 'diminishing returns of technology' (Giarini), die bij voortgaande groei tot uiting komen in hogere kosten van energie- en grondstoffenwinning, milieubeslag en ruimtebeslag;
 - gerelateerd aan de inkomens-claims die uit de samenleving naar voren komen, krachtens veronderstelling b;
 - gerelateerd aan de geldcreatie, nationaal en internationaal, die ruim wordt gekozen om de eigen economische expansie te vergemakkelijken.

2. *Groei contra werkgelegenheid*. De veronderstelde snelle technologische ontwikkeling creëert de vrees bij ondernemingen in voornamelijk oligopolistische marktvormen dat zij economisch-technologisch zullen 'achterblijven', wat een sterke stimulans inhoudt tot het toepassen van nieuwe kapitaal-intensieve vormen van research en produktie. Structurele werkloosheid ontstaat, met name wanneer aldus het groeitempo van de produktie-per-werkende (q/a) uitstijgt boven het groeitempo van de produktie als geheel (q); er volgt dan arbeidsuitstoot (a daalt).
3. *Groei contra redelijke verdeling*. Hier betreft het de bekende spanning, dat een versnelling van de groei het vooral moet hebben van de accentuering van de prestatie-elementen in de inkomensverdeling, die in tegenspraak kunnen komen met de uit hoofde van een redelijke verdeling gewenste accentuering van het behoefte-element. Die spanning geldt zowel nationaal als internationaal.

De paradox van de groei-doelstelling

Nu is het paradoxale van elk van de drie hierboven genoemde spanningen, dat ze door de groei ontstaan, maar tegelijkertijd in eerste aanleg ook door een versterkte economische groei kunnen worden verzacht. Ze lijken te kunnen worden opgelost door juist een krachtiger groei van het BNP na te streven! Een versterking van de groei heeft immers zo te zien de volgende consequenties:

1. De reële component van het BNP neemt toe, waardoor de nominale component kan verminderen; de in de samenleving gestelde harde claims leiden minder dan te voren tot inflatie, omdat ze reëel kunnen worden vervuld (groei *pro* prijsstabiliteit).
2. De sterkere economische groei houdt in, dat wanneer (q) maar voldoende toeneemt, ze uit kan stijgen boven (q/a) en daardoor een netto inschakeling van arbeid (a) kan bewerkstelligen (groei *pro* werkgelegenheid).
3. De sterkere groei levert economische resultaten op waaruit meer behoeften kunnen worden voorzien, ook op het vlak van de inkomensverdeling. Het is bijvoorbeeld mogelijk een grotere kapitaaloverdracht naar ontwikkelingslanden te financieren (groei *pro* verdeling).

Wellicht kan uit deze drie consequenties van een volgehouden eco-

nomische groei de sterke *positie* worden verklaard, die de doelstelling van een stijgend BNP de facto ook in het beleid van de rijke westerse landen is gaan innemen. In zekere zin melden zich al de andere (klassieke) beleidsdoelstellingen in die ene doelstelling, niet alleen in negatieve zin — er door bedreigd wordend als ‘conflicting targets’ — maar ook in positieve zin: er in de toekomst potentieel ook door gerealiseerd wordend. Daardoor heeft de doelstelling van een voortgaande stijging van het BNP in haar karakter iets wezenlijk ambivalents, en zelfs iets hypnotiserends. Binnen het bestaande waardebegrip bindt zij de andere — concurrerende — beleidsdoelstellingen als het ware ondersteunend aan de eigen zegekar; en die andere doelstellingen laten zich binden, ondanks hun tijdelijke tenachterstelling, in de hoop dat hun eigen toekomstige realisatie daardoor dichterbij zal komen. Of dat daadwerkelijk gebeuren zal blijkt echter een open vraag. Zal de groei in de toekomst goedmaken, wat ze in het heden ontnemt?

Systeem-schaarste, systeem-overvloed, systeem-ontwaarding

Maar daarmee is dan ook tegelijkertijd de beperktheid aangegeven, die in de ‘klassieke’ set van doelstellingen van overheidsbeleid besloten ligt. Ten diepste zijn ze steeds groei-afhankelijk verstaan en ook dienovereenkomstig geformuleerd. In het heersende economische paradigma is er trouwens ook weinig reden, waarom ze niet aldus verstaan en geformuleerd zouden worden. Het economische probleem is daarbinnen immers samen te vatten als de spanning tussen ‘gegeven’ doeleinden en schaarse middelen, waarbij elke economische groei, die zich uitdrukt in een grotere produktiviteit per man, een indicatie is van meer ‘utilities’ ten opzichte van eenzelfde omvang van ‘disutilities’, en dus als een verdere bijdrage tot de oplossing van ‘het’ economisch probleem kan worden aangemerkt. Van daar uit valt nu eenmaal meer te verdelen, meer te alloceren. Zo is immers ook onze economische orde ingericht: een systeem tot produktieve vermindering van het subjectieve welvaartstekort. De geijkte doelstellingen van economisch beleid zoals ze uit de theorie voortvloeien, zijn dan ook zonder uitzondering systeem-conform te noemen.

Maar wat zijn binnen dit systeem de gevolgen van een volgehouden groei van het BNP, gezien vanuit de in paragraaf 2 aangegeven waardeconceptie? Drie clusters van gevolgen zijn hierbij te onderscheiden.

a. *Een systeem-bepaald behoeftentekort.* Aan behoeften bestaat van nature geen tekort, juist in hun onbevredigd-zijn ligt het economisch probleem verscholen. Maar het merkwaardige feit doet zich voor dat in een samenleving, die reeds een aanzienlijk welvaartsniveau heeft bereikt, en die zich min of meer afhankelijk heeft gemaakt van de noodzaak van een voortgezette economische groei, aan behoeften daarbinnen een kunstmatig tekort ontstaat. Er moeten steeds voldoende behoeften bestaan, en door reclame worden aangewakkerd, om het produktiesysteem bij een stijgende produktiviteit als werkgelegenheidsbron gaande te houden. Het kan in feite niet worden aanvaard dat men zich met goederen verzadigd weet, want daardoor zou het economische systeem labiel worden: 'It is a duty of every American to consume' (Eisenhower). Anders gezegd: wanneer in de praktijk de behoeften niet zo oneindig groot zouden blijken te zijn als de theorie veronderstelt, dan behoren ze zo nodig oneindig te worden gemaakt. Behoeften krijgen in een groeigerichte economische orde op de duur een soort 'system-scarcity'.

b. *Systeem-bepaalde overvloed.* Arbeid is een schaarse produktiefactor. Die behoort om die reden ook zorgvuldig en efficiënt te worden aangewend. Maar een verzelfstandigde economische groei die onder de druk van een voortgaande technologie verkeert, creëert zelfs bij een geringe terugslag in het groeitempo bij gegeven loonniveau een systeem-bepaalde overvloed aan arbeid, die overigens ongelijk verspreid zal zijn over de diverse beroepsgroepen. Een schaarse factor als arbeid wordt binnen een exclusief op technologische en economische groei gericht economisch systeem op een gegeven ogenblik overvloedig. Vanuit het neoklassieke paradigma kan dat alleen positief worden geduid: er zijn minder 'disutilities' nodig voor de maatschappelijke produktie. Maar heeft ook werkloosheid niet een eigen 'disutility'? Interessant is het, om a. en b. tesamen in termen van sociale ethiek te vertalen. Het kapitalisme is deels geboren uit een puriteinse ethiek, die berustte op een combinatie van de bereidheid om sober te leven en hard te werken. Het kapitalisme in zijn volgroeide vorm veronderstelt voor zijn voortbestaan echter veeleer het tegendeel: een constante bereidheid tot voortgaande behoeftenbevrediging, gecombineerd met steeds minder werk.

c. *Systeem-bepaalde ontwaarding.* Vanuit een waardebegrip dat

niet de beperking kent van alleen geprijsde vormen van schaarste valt onmiddellijk op, dat een verzelfstandigde economische groei al snel gepaard gaat met een toenemende ont-waarding van het omringende milieu, van de omringende — niet-gemonetiseerde — cultuur, en van de aanwezige 'common property resources'. Terecht wijst Giarini er op, dat het feit dat thans voor bepaalde vormen van milieuaantasting een prijs wordt gevraagd (milieuheffingen) een uitdrukking is van een veelal reeds eerder plaatsgevonden ont-waarding van het milieu. Het milieu wordt als het ware hoger gewaardeerd, omdat het voordien aan een systematische ont-waarding heeft blootgestaan. Iets soortgelijks geldt voor de snelheid waarmee terwille van het behoud van de economische groei somtijds grondstoffen en energie worden geëxploiteerd en verbruikt, terwijl eenzelfde volume van voorraadvorming van goederen met aanzienlijk minder 'doorvoer' mogelijk zou zijn geweest. Grondstoffen en energie worden niet op hun werkelijke gebruikswaarde geschat, wat tot uitdrukking komt in een vergrote 'schaarste' op een later ogenblik.

Samenvattend kan worden gezegd, dat een opzichzelfgesteld streven naar een hoger nationaal produkt op den duur wel moet leiden tot een systeem-bepaald tekort aan behoeften, een systeem-bepaalde overvloed aan arbeid als produktiefactor, en tot een systeem-bepaalde ontwaarding van natuur, van niet-gemonetiseerde cultuur, en van nog bestaande energie- en grondstoffenvoorraden. Een erkenning van deze economische verwringingen moet wel leiden tot een scherpe kritiek op de huidige, te nauwe groei-functionele doelstellingen van overheidsbeleid.

Rijke en arme landen

Dit geldt ook, wanneer we de relatie tussen rijke en arme landen nog een ogenblik afzonderlijk in onze beschouwingen betrekken. De volgende kanttekeningen lijken hierbij van belang:

1. Een volgehouden economische groei in de westerse landen heeft de *potentie* te leiden tot grotere kapitaaloverdrachten aan derde wereldlanden, maar vereist als *proces*, dat voorrang wordt gegeven aan de wenselijkheid van eigen kapitaalopbouw, en het afschermen van de eigen markt voor zogenaamde nadelige buitenlandse concurrentie. Binnen een groeigericht economisch systeem zal het *proces* nooit als geeindigd

kunnen worden beschouwd — wat inhoudt dat de eisen die het proces stelt, het keer op keer van de potentie tot meer kapitaaloverdracht zullen winnen.

2. In derde wereldlanden is economische groei zonder meer noodzakelijk te achten. Voor zover die groei echter plaats vindt in het kader van uitgesproken westerse moderniseringsprocessen, gaat ze gepaard met dezelfde tendenties die hierboven reeds zijn aangegeven, te weten:
 - de schepping van additionele behoeften náást reële behoeften; additionele behoeften die de gemoderniseerde en gemonetiseerde sector voor zijn eigen voortbestaan nodig heeft, met een daarmee corresponderend beslag op schaars kapitaal en schaarse hulpbronnen (*system-scarcity*);
 - het niet of nauwelijks verminderen van de overvloed aan arbeidskracht;
 - het ontwaardend inwerken op de economische mogelijkheden tot overleving (*sustainability*) van het natuurlijk milieu en de informele sector van de samenleving. Giarrini a.w., p. 238; Schumacher, *Small is beautiful*, Ch 1.)
3. Een vrijwillig aanvaarde vertraging van het stijgingstempo van het BNP in rijkere landen vermindert weliswaar de externe afzetmogelijkheden van de armere landen, maar verlicht middels een lagere energievraag van de rijke landen, een geringere creatie van internationale liquiditeiten, en een minder hevige en kortstondige exploitatie van de bodemschatten van de derde wereldlanden hun economieën — en hun schuldenlasten — op langere termijn.

8.4 | Gereviseerde doeleinden van economisch beleid

Welke doeleinden?

Met behulp van de samenvatting van paragraaf 2 en de hierboven gemaakte kanttekeningen kunnen we nu de sprong wagen naar de formulering van 'gereviseerde' doeleinden van beleid. Duidelijk zal zijn, dat in de hier voorgestelde wijze van economische waardering het niet langer gewenst is een afzonderlijke doelstelling van economische groei te handhaven. Maar ook de andere doelstellingen van overheidsbeleid lijken vanuit een minder beperkte conceptie van economische waarde een revisie te behoeven. Als eerste bena-

dering lijkt — ter vervanging van de reeks van 'klassieke' beleidsdoelstellingen — de volgende reeks van beleidsdoeleinden acceptabel:

1. economische houdbaarheid;
2. positieve werkgelegenheid;
3. economische prijs- en kostenzetting;
4. aanvaardbare inkomens- en gebruiksspreiding;
5. extern evenwicht met middelenoverdracht.

De doelstelling van de economische houdbaarheid

Wanneer de doelstelling van economische groei als 'integrerende' beleidsdoelstelling wegvalt, rijst de vraag welke andere doelstelling haar plaats kan innemen. Daarvoor lijkt tegen de achtergrond van een op utilisatie gericht economisch waardebegrip de doelstelling van de economische houdbaarheid — *sustainability* — nog het meest in aanmerking te komen.

Houdbaarheid als doelstelling heeft twee aspecten, kent twee subdoelstellingen. In de eerste plaats is ze er op gericht dat de ratio, de verhouding tussen de omvang van de maatschappelijke — particuliere en collectieve — voorraadvorming en dienstverlening enerzijds, en de daarvoor gebezigde doorvoer (*throughput*) — het netto beslag op grondstoffen, energie, milieufactoren — anderzijds, stelselmatig wordt verbeterd. Dat zal met name het geval zijn wanneer *recycling* — het gebruik van grondstoffen — plaatsvindt, wanneer op energie wordt bespaard, wanneer milieuzuivering tot stand komt, en wanneer de duurzaamheid van de gefabriceerde goederen toeneemt. In al deze gevallen is de toetssteen, of op éénzelfde 'doorvoerbasis' de mogelijkheid van maatschappelijke fondsvorming groeit.

In de tweede plaats kent het doel van economische houdbaarheid als subdoelstelling, dat de hand wordt gehouden aan een aantal — binnen de samenleving als geheel overeengekomen — verzorgingsoogmerken of 'preservation needs', liggend op het vlak van natuurbehoud, cultuurbehoud en de toekomstige grondstoffen- en energievoorziening. Daarvoor is niet alleen een specifieke voorraad van collectieve goederen — parken, stranden, wegen enzovoort — vereist, maar moeten ook specifieke randvoorwaarden aan produktie- en consumptieprocessen worden gesteld (milieugrenzen, voorwaarden voor menswaardige arbeid, depletie-grenzen enzovoort).

Zeer schadelijke vormen van 'throughput' kunnen daardoor worden ingetoomd.

Het behoeft weinig betoog, dat een aldus uitgewerkte houdbaarheidsdoelstelling repercussies heeft voor het tempo en patroon van economische groei:

- a. de beleidsstimulansen voor die economische groei vallen weg waarbij de ratio tussen maatschappelijke voorraadvorming en dienstverlening en de aanwezige doorvoer niet wordt verbeterd; maar bovendien
- b. de specifieke randvoorwaarden bewerkstelligen een kostenverhoging voor diverse vormen van produktie en verbruik.

Daartegenover zullen de eventuele beleidsstimulansen tot vergroting van de houdbaarheidsratio — bevordering van recycling, milieuzuivering etcetera — niet opwegen. Want die stimulansen zijn eerder gericht op een vergroting van de fondsvorming ten opzichte van een gegeven doorvoer, of op handhaving van de fondsen (voorraden) bij een lagere doorvoer, dan op een verhoging van de economische groei. Maar daardoor rijst wel de vraag, hoe zich dat ooit kan verdragen met de als tweede genoemde beleidsdoelstelling: het handhaven van een voldoende niveau van (positieve) werkgelegenheid.

De doelstelling van positieve werkgelegenheid

Bij het antwoord op die vraag speelt de inhoudsbepaling van deze doelstelling een belangrijke rol.

Het woord *positief* drukt het kwalitatieve aspect van de werkgelegenheid uit; de zinvolheid en de creativiteit ervan, als uiting van het reeds eerder uitgesproken oordeel dat arbeid een *eigenwaarde* toekomt, die ook in de keuze van arbeidsomstandigheden en arbeidsprocessen moet worden gehonoreerd.² Dit impliceert, dat de overheid in haar werkgelegenheidsbeleid geen arbeidsplaatsen poogt te behouden ongeacht de negatieve werking, die bepaalde arbeidsverrichting hebben op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de arbeiders. Er zijn arbeidsplaatsen, die mogen en zelfs moeten vervallen.

Het woord *werkgelegenheid* kan evenmin kleurloos worden gekozen. Giarini wijst er terecht op, dat de niet-gemonetiseerde sector vele vormen van activiteit kent — normaal huishoudelijk werk, doe-het-zelf activiteiten, vormen van hulpverlening aan burens en

familie — die vanuit een breder economisch waardebegrip zeker tot de (positieve) werkgelegenheid kunnen worden gerekend. Er is in termen van werkgelegenheid niets mee gewonnen, als werk in de betaalde sector ontstaat onder het tegelijkertijd wegvallen van arbeid in de informele sector, ook al gaat dat gepaard met een stijging van het BNP. De doelstelling van positieve werkgelegenheid richt zich dus op het behoud/de uitbouw van positieve arbeidsmogelijkheden in de gemonetiseerde en de niet-gemonetiseerde sector *gezamenlijk*.

Dat bij een daling van het BNP of een stabilisatie ervan de positieve werkgelegenheid eerder afneemt of toeneemt, blijft overigens ook na deze kanttekeningen een aannemelijke veronderstelling; waardoor een conflict dreigt tussen de werkgelegenheids- en de houdbaarheidsdoelstelling. Als in de definitievergelijking $q = p \times a$ (waarbij $p = q/a$, de arbeidsproduktiviteit) de grootte q daalt, zal bij een gegeven $p (= q/a)$ ook de factor a afnemen. Maar waarom zou de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit een inderdaad gegeven factor zijn? Hier schuilt inderdaad het hart van het verschil tussen de hier besproken reeks beleidsdoelstellingen en de klassieke beleidsdoeleinden. De stijging van de produktiviteit per werkende, die tegelijkertijd de index is van de mogelijke stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking, ofwel van de materiële levensstandaard, zal in de nieuwe reeks van beleidsdoelstellingen niet langer als vaste kern van alle economische processen kunnen worden aanvaard. Als q/a stijgt, of zo hoog mogelijk wordt gekozen, volgt inderdaad uit de werkgelegenheidsdoelstelling de noodzaak van een (zo hoog mogelijke) reële stijging van het BNP. Bij een vertraging in het stijgingstempo van q treedt dan noodzakelijkerwijs een daling van de werkgelegenheid (a) in. Maar wanneer uit hoofde van de doelstelling van economische houdbaarheid een begrensde q — als doorvoer — het uitgangspunt vormt, en tegelijkertijd aan een gewenst niveau van werkgelegenheidsbehoud (a) wordt vastgehouden, is dat alleen economisch mogelijk en verdedigbaar wanneer q/a kan variëren en tenminste in stijgingstempo kan worden afgezwakt.

Het behoeft echter weinig betoog, dat hieraan belangrijke consequenties zijn verbonden; consequenties die gelegen zijn in het feit dat de grootte (q/a) zowel een produktiezijde als een inkomenszijde kent.

De eerste consequentie is een *technologische*. Er dient de mogelijkheid in het economisch proces te bestaan om te kiezen uit

meersporige produktietechnieken, met uiteenlopende graden van produktiviteit en mogelijkheden tot produktiviteitsverhoging; mogelijkheden waartussen door de belanghebbenden mede kan worden gekozen uit hoofde van werkgelegenheidsbehoud en kwaliteit van arbeid.

De tweede consequentie is een *inkomensconsequentie*. Een samenleving kan zich pas de keuze voor een produktietechnologie met een lagere produktiviteitsstijging veroorloven, wanneer die keuze wordt doorgetrokken naar de inkomens-claims die men aan de produktiesector in de samenleving stelt. De economische ruimte dáárvoor neemt navenant af. Trekt men die consequenties niet, en wil men het bestaande stijgingstempo van inkomen en consumptie handhaven, dan scheept men de samenleving op met een inflatoire impuls van de hoogste orde, en is in de internationale concurrentiestrijd de ondergang van het met die geringere produktiviteitsstijging werkende bedrijfsleven bij voorbaat verzekerd.

Uit het voorgaande blijkt overigens, dat een andere keus van overheidsdoeleinden voor onverbiddelijke consistentie-eisen komt te staan. De hier verdedigde keuze heeft haar kern in het feit, dat consumptie- en inkomensniveaus ook als *middel* kunnen worden gedacht en gebruikt om tot het *doel* van economische houdbaarheid en positieve werkgelegenheid te komen, terwijl in het heersende economische paradigma juist de natuur en de menselijke arbeid niet meer zijn dan de middelen om tot het doel van een verdere stijging van inkomen en consumptie te kunnen geraken. Er is hier met andere woorden sprake van een *inversie* van doeleinden en middelen van beleid (vgl. J. Tinbergen, *Economic Policy, Principles and Design*). In de praktijk zou dat kunnen blijken in te houden, dat ten aanzien van de gemiddelde inkomens- en consumptieniveaus de 'economie van de groei' wordt omgezet in een 'economie van het genoeg'. Wanneer de inkomens- en consumptiestromen per hoofd niet meer toenemen, en ook de overheidsuitgaven zich in dat gareel voegen, ontstaat er een zekere economische ruimte, ook in de internationale concurrentiestrijd, om zich een minder sterke produktiviteitsstijging te veroorloven, en zich aldus ook bij een lagere economische groei in te zetten voor het behoud van positieve werkgelegenheid.

De doelstelling van economische prijs- en kostenzetting

De derde doelstelling — die van een verantwoorde prijs- en kosten-

zetting — verschilt eveneens in bepaalde opzichten van de klassieke doelstelling van prijsstabiliteit. Staat bij de laatste voorop dat het prijsniveau zo min mogelijk moet stijgen, ongeacht de redenen daarvoor, zo valt hier het accent erop dat de daadwerkelijke schaarsten van energie, van omgevingsfactoren en van grondstoffen ook tot uitdrukking moeten komen in de prijzen van produkten en produktiefactoren; ook wanneer dit een druk legt op het reëel besteed inkomen dat aan het voortbrengingsproces ontleend wordt. Dat hierbij afzonderlijk van een economisch verantwoorde kosten-zetting wordt gesproken, heeft zijn oorzaak in de merkwaardige omstandigheid dat een niet onbelangrijk deel van het verschijnsel van de structurele werkloosheid mee zijn oorsprong lijkt te hebben in een niet-economische wijze van kosten-zetting, waarbij zowel aan de kosten van arbeid als van kapitaal moet worden gedacht. Ter toelichting kan het volgende dienen.

In een markteconomie is het gebruikelijk ook bij het nemen van produktie- en investeringsbeslissingen de gehele loonsom aan te merken als *kósten* van bedrijfsvoering, terwijl de verkregen nettowinst wordt gezien als de opbrengst van het in de onderneming gestoken eigen kapitaal.

Vanuit vormen van economische waardering zoals hier bepleit is dit echter een aanvechtbare wijze van invulling van kosten en baten van de bedrijfsvoering. J.M. Clark heeft er reeds op gewezen, dat macro-economisch een deel van de loonbetaling bestaat uit 'overhead costs' voor de samenleving als geheel, kosten die hoe dan ook door de samenleving moeten worden gedragen. Men kan dit deel van de loonbetaling met Marx uit de reproductiekosten zien bestaan, kosten die nodig zijn voor een zodanig levensonderhoud van de arbeider en zijn gezin, dat de arbeidsprestatie in de toekomst kan worden herhaald en de arbeids- en levenskracht wordt gegenereerd. Maar wanneer dat deel van de loonbetaling als echte economische kosten kan en moet worden aangemerkt, is het mogelijk nog één stap verder te gaan en te stellen, dat derhalve het daarbovenop komende deel van het loon niet het karakter draagt, economisch gezien, van kosten, maar van *opbrengsten*. De loonbetaling die boven, laten we zeggen, het minimumloon uitgaat, is een in de vorm van een vaste beloning uitgekeerd deel van het positieve *opbrengst*resultaat van de produktiehuishouding.

Iets soortgelijks kan men ten aanzien van het kapitaal stellen. Een deel van het aan de kapitaalverschaffers uitgekeerde geld (dividend) behoort tot de *kosten* van de bedrijfsvoering; het zogenaam-

de primaire dividend, dat een basisvergoeding is voor het ter beschikking stellen van kapitaal en voor de reproductie daarvan vereist is. (Dit zou overigens Marx niet nazeggen.) Pas het daar boven uitgaande dividend behoort economisch tot de opbrengsten. Het is de rechtsvorm van de onderneming, die hier de reële economische feiten versluiert. Loontrekkers en kapitaalverschaffers hebben beide een basisvergoeding nodig voor het kunnen herhalen van hun economische inbreng: dat zijn de reële kosten van de bedrijfsvoering. Maar wanneer ze die hebben verkregen, is de resterende beloning voor beide een delen in de opbrengst. Het zou dan ook binnen onze economische orde voor de hand liggen, wanneer dat resterende deel ook voor *beide* zou mee-variëren met de opbrengst, zoals bijvoorbeeld in productiecoöperaties reeds gebeurt, en ook in Japanse ondernemingen met hun lage basislonen en hoge winstaandelen al veelal het geval is.

Het verband met het vraagstuk van structurele werkloosheid zal duidelijk zijn. De huidige gebruikelijke kostenzetting bij investeringsbeslissingen leidt gemakkelijk tot een te hoge inzet van kapitaal — omdat een deel van de reële kosten daarvan soms niet wordt meegenomen — en een te lage inzet van arbeid — omdat een te groot deel van de arbeidsbeloning als kosten wordt meegenomen. Wil men economisch meer verantwoorde beslissingen mogelijk maken, dan zal — naast de invoering van primair dividend als kostenpost — serieus moeten worden gedacht aan het per onderneming flexibel maken van een deel van de thans als vast bedrag ontvangen arbeidsbeloning. Een deel van het bestaande loon moet dan in een variabel winstaandeel worden omgezet. Pas dan kan ook in de realiteit er van worden uitgegaan, dat slechts het vaste deel van het loon op de kostenzijde van investeringsprojecten drukt, omdat ook bij tegenvallende resultaten kapitaal en arbeid gezamenlijk in die verminderde opbrengst zullen delen. De omzetting van lonen boven het minimumloon in winstaandelen zou wel eens een krachtig instrument in de strijd tegen structurele werkloosheid kunnen betekenen, vanwege zowel het rechtstreekse effect op de noodzaak tot bedrijfssluiting als op de mate van arbeidsintensiteit bij alle nieuwe investeringsbeslissingen.

De overige doelstellingen

Het commentaar bij de twee resterende doelstellingen — aanvaardbare inkomens- en gebruiksspreiding, en extern evenwicht met

middelenoverdracht — kan beknopter zijn, omdat zij vrij dicht liggen bij de bekende 'klassieke' doelstellingen van redelijke inkomensverdeling en betalingsbalansevenwicht. De laatste doelstelling is zelfs identiek, zij het dat met zoveel woorden de noodzaak van middelenoverdracht naar armere landen er aan is toegevoegd — één van de richtpunten van een economie die bereid is een permanent plafond te aanvaarden ten aanzien van de per hoofd van de bevolking geldende gemiddelde inkomens- en consumptieniveaus, om daardoor nieuwe doeleinden te kunnen dienen.

Voor de doelstelling van een redelijke inkomensverdeling treedt een aanvaardbare inkomens- en gebruiksspreiding in de plaats. Het woord *aanvaardbaar* is gekozen om uit te drukken, dat pas na het overschrijden van een zekere mate van ongelijkheid de zorg voor een meer gelijke inkomensverdeling tot de zorg van de overheid gaat behoren. Ook kan een economische aanvaardbaarheids grens worden overschreden doordat de genoten inkomens zo dicht op elkaar zitten dat de arbeidsmarkt in het geheel niet meer functioneert.

Het woord *gebruiksspreiding* is toegevoegd om twee redenen:

- a. Omdat de oriëntatie op de maximalisering van het BNP in de hier voorgestelde benadering vervalt en wordt vervangen door de doelstelling van een verbeterde houdbaarheidsratio. Het delen van de economische subjecten in de diensten van de aanwezige gevormde *voorraden* van consumptie- en kapitaal-goederen (persoonlijk en collectief) komt dan als vanzelf meer centraal te staan.
- b. Omdat vanuit begrippen als *utilisatiewaarde* de niet-gemonetiseerde sectoren in de samenleving in hun eigen economische waarde worden erkend, wat inhoudt dat ook de toegankelijkheid van die sectoren (natuur, cultuur) voor de diverse economische subjecten een eigen punt van zorg voor de overheid kan gaan vormen.

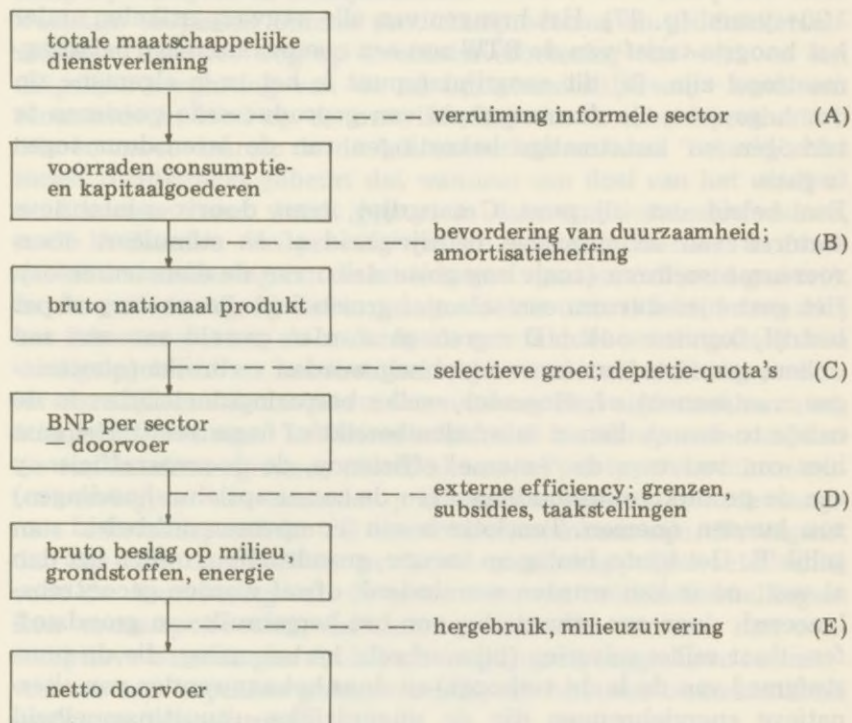
8.5 | Gereviseerde instrumenten van overheidsbeleid

In hoeverre kan voor de realisering van deze geherformuleerde beleidsdoelstellingen met de bestaande instrumenten van overheidsbeleid worden volstaan, en in hoeverre zullen nieuwe instrumenten in het leven worden geroepen? We laten hiertoe de geherformuleerde doelstellingen nog eenmaal de revue passeren, overigens

met de kanttekening dat met name die beleidsinstrumenten van belang kunnen zijn, die de overheid in staat stellen ongewenste economische gevolgen aan de daarvoor verantwoordelijke economische subjecten of groepen van subjecten toe te rekenen.

Economische houdbaarheid

De doelstelling van *economische houdbaarheid* heeft als kern de verbetering van de *houdbaarheidsratio*, de verhouding tussen de omvang van de maatschappelijke, particuliere en collectieve, voorraadvorming en dienstverlening enerzijds, en de daarvoor gebruikte doorvoer anderzijds. Tussen die beide liggen een aantal schakels, die evenzovele openingen bieden voor een gericht instrumentengebruik. Het volgende schema maakt dit duidelijk:

Uit dit schema blijkt dat niet alleen een diversificatie denkbaar is naar de aard van instrumenten (geboden, verboden, belastingen,

subsidies, vormen van rantsoenering enzovoort) maar ook naar diverse aangrijpingspunten waarop ze zouden kunnen worden ingezet.

Bij aangrijpingspunt A wordt gepoogd de totale maatschappelijke dienstverlening te bevorderen op basis van eenzelfde voorraad consumptie- en kapitaalgoederen. De verruiming van de informele sector kan bijvoorbeeld een vergroting van de toegankelijkheid van collectieve goederen inhouden, maar ook een collectief gebruik van particuliere consumptie- of investeringsgoederen, of een stimulering van de onderlinge sociale hulp en dienstverlening.

De amortisatieheffing die bij B is genoemd, sluit aan op een suggestie die is gedaan in het Ecologist rapport *A Blueprint for Survival* (Penguin 1972) om produkten te belasten al naar gelang hun levensduur: 'A 100% tax for products designed to last more than one year, and ... reduced to zero for those designed to last 100+ years' (p. 37). Het brengen van alle wegwerpartikelen onder het hoogste tarief van de BTW zou een overeenkomstige belastingmaatregel zijn. Bij dit aangrijpingspunt is het er in algemene zin om begonnen, de duurzaamheid van geproduceerde goederen te verhogen en kunstmatige bekortingen van de levensduur tegen te gaan.

Een beleid dat bij punt C aangrijpt, remt doorvoer-intensieve sectoren van economische bedrijvigheid af en stimuleert doorvoer-arme sectoren (zoals nog grote delen van de dienstensector). Het gaat hier dus om een selectief groeibeleid. Per sector, of per bedrijf, kunnen ook — D — grenzen worden gesteld aan wat aan milieu, grondstoffen en energie mag worden verbruikt (quoteringen, rantsoenen) of, eleganter, welke besparingsdoeleinden in de nabije toekomst dienen te worden bereikt of nagestreefd. Het gaat hier om wat men de 'externe' efficiency, de doorvoerefficiency van de produktiehuishoudingen (en de consumptiehuishoudingen) zou kunnen noemen. Tenslotte is een 'compenserend' beleid mogelijk E. Het bruto beslag op energie, grondstoffen, milieu ligt dan al vast, maar kan worden verminderd, ofwel worden gecontrabalanceerd, door een stimulering van het hergebruik van grondstoffen, door milieuzuivering (bijvoorbeeld herbebossing, die de zuurstofgraad van de lucht verhoogt) en door het aanwenden van alternatieve energiebronnen die de uiteindelijke uitputtingssnelheid van bestaande energievoorraden kunnen doen verminderen zonder in ander opzicht tot een verhoogde 'throughput' te leiden. Het gebruik maken van het zelfreinigend vermogen van water behoort

ook bij dit aangrijpingspunt: het is een 'economic asset'.

Positieve werkgelegenheid

De doelstelling van *positieve werkgelegenheid* maakt instrumenten nodig in zowel de technologische- als de inkomenssfeer. Technologisch gaat het hierbij om het ontwikkelen en benutten van zekere stuurmiddelen voor de technische ontwikkeling. Men kan daarbij zeker denken aan een gecentraliseerde aanpak, met proefprojecten, maar daarnaast ligt het zeker voor de hand, in verband met de complexiteit van het vraagstuk, het ook gedecentraliseerd te benaderen. Afzonderlijke fondsvorming voor alternatieve technologische research en de toepassing ervan leent zich zeker voor een gedecentraliseerde aanpak, bijvoorbeeld als vorm van winstbestemming bij bedrijven en bedrijfstakken.

Variaties toepassen binnen productieprocessen en produktietechnieken — met het oog op kwaliteitsverbetering van werk en een mogelijke vergroting van de arbeidsintensiteit ervan — heeft een remmende invloed op de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en moet daarom in de inkomenssfeer worden 'betaald'. Het meest rechtstreeks gebeurt dat wanneer een deel van het verdienste inkomen direct wordt gestort in daarvoor bestemde fondsen, zoals in Zweden één procent van de nationale loonsom in fondsen ter humanisering van de arbeid wordt gestort (of werd gestort). In de gedachtengang die in paragraaf 4 is ontwikkeld, en waarbij het inkomensniveau als zodanig als een middel wordt gedacht om werkgelegenheid en houdbaarheid te bevorderen, zal hiermee echter moeilijk mee kunnen worden volstaan. Een nationaal, en maatschappelijk aanvaard *inkomensbeleid*, dat berust op een combinatie van maximumgrenzen (norminkomens) per type van inkomensverwerving, en een controle op *inkomensstijgingen* (geleide marginale inkomenspolitiek) zal dan onontkoombaar zijn. Zo ergens, dan ligt hier de politieke en vooral maatschappelijke achilleshiel voor de doorvoering van de nieuwe set van beleidsdoelstellingen. Een *consumptiebeleid*, dat doorvoer-intensieve vormen van consumptieve bestedingen fiscaal afremt, en ook suggestieve reclamevormen aan bepaalde grenzen bindt, zal hiervoor ondersteunend werkzaam kunnen zijn.

Positieve werkgelegenheid bevorderen houdt ook het streven in naar het behoud, c.q. de uitbouw van zinvolle vormen van werkgelegenheid in de informele sector van de samenleving. Op dit vlak

kan bijvoorbeeld worden overwogen een negatieve inkomensbelasting als *optie* in te voeren. Dit houdt in, dat een keuzemogelijkheid wordt geboden. Kiest men voor het werken in de informele sector, dan valt men onder deze negatieve inkomensbelasting, die een zeker, minimaal, bestaansonderhoud garandeert, maar dan wordt men tegelijkertijd én als werkzoekende in de formele sector afgevoerd én mist men het recht een beroep te doen op de bestaande sociale uitkeringen. Wil men die rechten behouden, dan vervalt de mogelijkheid voor de negatieve inkomensbelasting te opteren.

Verantwoorde prijs- en kostenzetting

De doelstelling van een *verantwoorde prijs- en kostenzetting* houdt een benutting van de normale prijspolitieke instrumenten in, maar dan mede gericht op een doorberekening van de reële energie- en grondstoffenprijzen, met inbegrip van de aan het gebruik van grondstoffen, energie en milieu gestelde grenzen en randvoorwaarden in hun financiële consequenties, in de verkoopprijzen van goederen en in de — in beginsel voor die lastenverhogingen niet compenseerbare — kosten van levensonderhoud.

Hiernaast vergt deze doelstelling, zoals in paragraaf 4 al is aangeduid, de invoering van een primair dividend in de fiscale wetgeving in *combinatie* met de omzetting van discretionaire lonen in een variabel winstaandeel, mét de zeggenschapsrechten die daarin zijn besloten. In de mate waarin dit geschiedt, zou het ook kunnen leiden tot een minder sterke noodzaak om centrale vormen van inkomens- en loonbeleid (zie hierboven) in te zetten en verplichtend door te voeren.

Aanvaardbare inkomens- en gebruiksspreiding

De doelstelling van een *aanvaardbare inkomens- en gebruiksspreiding* impliceert, naast de reeds hiervoor aangeduide instelling van norminkomens, de verlaging van toegankelijkheidsdrempels voor het deelnemen aan onderwijs, cultuur enzovoort. Een goede *gebruiksspreiding* kan ook bepaalde typen van verbodswetgeving nodig maken; men denke bijvoorbeeld aan het reeds in gang zijnde streven bepaalde collectieve goederen te 'privatiseren' (particuliere stranden) en daardoor de toegankelijkheid van de natuur van gemonetiseerde drempels te voorzien.

In ruimere zin valt onder het bevorderen van een goede ge- en ver-

bruiksspreiding ook de toegankelijkheid van de — steeds schaarser wordende — mogelijkheid tot het verrichten van (betaalde) *arbeid* in de samenleving. De creatie — en het behoud — van werkgelegenheid hoort onder de werkgelegenheidsdoelstelling, de verdeling van het bestaande werk onder de doelstelling van een verantwoorde inkomens- en gebruiksspreiding. De instrumenten daartoe zijn naast deeltijdwerk, vervroegde uittreding, de invoering van sabbatsjaren etcetera, ook het toepassen van verplichte 'tewerkstellingspercentages' van personen die blijken soms moeilijk aan werk te kunnen komen (bijvoorbeeld oudere, elders ontslagen werknemers of jongeren) of personen die voortijdig van betaalde arbeid zijn uitgeschakeld (WAO-ers).

Tenslotte lijkt de doelstelling van *extern evenwicht plus middelen*-overdracht te kunnen worden gediend door het bevorderen van de invoering van een winstaandeel voor derde wereldlanden in bedrijven. Men zou de afdrachten daarvoor, wanneer ze gericht zijn op niet-commerciele doeleinden, bijvoorbeeld voor honderd procent of meer aftrekbaar kunnen maken van de fiscaal belastbare winst.

Samenvatting

In het bovenstaande zijn enkele indicaties gegeven van denkbare instrumenten en vormen van instrumentengebruik, die zouden kunnen passen bij de hier voorgestelde reeks van beleidsdoelstellingen. De opsomming is verre van limitatief, bovendien zijn alleen die denkbare instrumenten genoemd, die een zekere nieuwheidswaarde hebben. Ze moeten dan ook worden gezien in samenhang met de werking die van de klassieke beleidsinstrumenten met een globale sturing (begrotingspolitiek, monetaire politiek, valutapolitiek) uitgaat, en die grosso modo ook in de nieuwe setting behouden moeten blijven. Resteert de vraag, welke instrumenten nationaal kunnen worden ingezet, en welke van meet af aan een supra-nationale inzet behoeven. Het zal immers duidelijk zijn, dat een aantal instrumenten — zoals die welke op een vergroting van de economische houdbaarheid zijn gericht en op een zekere sturing van de technologische ontwikkeling — voor hun effectiviteit bij voorkeur een boven-nationale inzet behoeven (conform J. Timmergen, *Centralisation and decentralisation in economic policy; Economic Policy, Principles and Design*). Ook dient er rekening mee worden gehouden, dat de marges voor een nationale inzet van

instrumenten zoals hier omschreven beperkt zijn of kunnen worden beperkt door de verplichtingen welke wij in EEG-verband hebben aangegaan.

Toch mag hieruit niet de conclusie worden getrokken, dat een nationale start, met een herformulering van eigen beleidsdoelstellingen, daardoor van meet af aan onmogelijk zou worden gemaakt. Zo behoeft bijvoorbeeld de keuze voor meer arbeidsintensieve produktietechnieken en een binding aan doorvoer-beperkende randvoorwaarden nog niet te betekenen, dat door de daaruit voortvloeiende minder sterke stijging van de arbeidsproductiviteit noodzakelijkerwijs de internationale concurrentiepositie van Nederland geweld zal worden aangedaan; mits maar de daarbij behorende consequenties op het vlak van de gestelde *inkomens-claims* in de samenleving worden getrokken, en het daarmee samenhangende inkomensbeleid ook metterdaad maatschappelijk wordt aanvaard. De kosten per eenheid produkt behoeven onder die voorwaarde niet sterker te stijgen dan in de ons omringende landen het geval is. Bovendien moet nog worden gedacht, dat een zekere heroriëntatie in de gebruikte produktietechnologiën op de duur ook — vanwege bijvoorbeeld het accent op duurzame kwaliteitsproductie — nieuwe afzetmogelijkheden, ook op buitenlandse markten, kan openen.

Maar de achilleshiel blijft, of onze samenleving de bereidheid zal willen tonen af te zien van het streven naar een stijgende levensstandaard als beheersend richtpunt. Ontbreekt die bereidheid, ondanks de vele 'diseconomies' die daarvan uitgaan op de kwaliteit van het werk, op ons ecosysteem, op de 'informele' sector, dan kan men ook het hier neergeschreven betoog gevoeglijk vergeten en het beschouwen als een alternatief-theoretische aardigheid.

NOTEN

1. Zie hiervoor nader: Kurt Dopier, *Towards a new paradigm*, in de bundel *Economics and the future*, (1979) evenals B. Goudzwaard, *Towards a reformation of economic science*, voorl. publikatie van het Institute for Christian Studies, Toronto 1981.
2. Wanneer men uit dien hoofde vanuit het beleid randvoorwaarden aan de kwaliteit van de arbeidsprocessen stelt, kan men dat ook als een uiting beschouwen van de in paragraaf 4 genoemde verzorgingsoogmerken.

9 | Economische waarde en de doeleinden en instrumenten van economisch beleid: een commentaar

J. TINBERGEN

9.1 | Inleidende opmerkingen

Gevraagd om commentaar op het preadvies van collega Goudzwaard wil ik allereerst een hoge mate van overeenstemming in ons beider denken over doelen en middelen van sociaal-economische politiek vaststellen. Mijn commentaar zal daarom uit twee elementen worden opgebouwd. Aan de ene kant zal ik het onderwerp nog eens kort in mijn eigen bewoordingen samenvatten. Aan de andere kant zal ik enkele kanttekeningen aanbieden. Beide elementen zullen tevens helpen vast te stellen of ik Goudzwaard in alle opzichten juist heb begrepen. Zijn formuleringen zouden op een aantal punten kunnen zijn misverstaan.

Dat de doeleinden van de sociaal-economische politiek moeten worden afgeleid uit wat wij de sociale welzijnsfunctie zouden kunnen noemen en deze laatste bepaald wordt door de waarden en normen die de politieke leiders zien als te worden aangehangen door hun kiezers spreekt voor zichzelf. Een gewichtige vraag daarbij is welke relatieve belangrijkheid moet worden toegekend aan de inbreng van leiders en kiezers. Naar mijn mening houdt leiderschap in dat door de leiders richting wordt gegeven, met intellectuele en ethische argumenten, aan het debat dat binnen elke partij en tussen de partijen plaats vindt over de waarden en normen waarvoor wordt gekozen.

Wil men de economische wetenschap indelen naar tijdvakken waarin bepaalde opvattingen zijn ontstaan, dan kan men die tijdvakken naar grote economen indelen en aldus van een post-Keynesiaanse economie spreken. Men kan dan onmiddellijk stellen dat na Keynes' dood de wereld en de economen zijn geconfronteerd met enige feiten en inzichten die voordien nauwelijks aandacht hebben gehad. Als voorbeelden kunnen dan genoemd worden het besef

van de extreme armoede van de derde wereld (welke armoede vroeger relatief geringer was dan nu), het feit dat bepaalde natuurlijke rijkdommen slechts in eindige hoeveelheden ter beschikking staan en het besef dat daarmee 'nieuwe schaarsten' aan de reeds bekende worden toegevoegd. Ik spreek slechts van voorbeelden en tracht dus geen volledige lijst op te stellen. Enkele andere voorbeelden zullen wij nog tegenkomen in wat volgt.

Ik zou nog één bijzonder feit willen beklemtonen als kenmerkend voor ons huidige denken. De ontwikkeling van het denken brengt ook mee, dat de gebieden waarmee wetenschappen zich bezighouden zich automatisch uitbreiden en dat de gebieden van de meeste wetenschappen daardoor elkaar verder gaan overdekken. De mate van interdisciplinaire behandeling van concrete problemen, die voor de praktijk toch al nodig was, wordt daardoor versterkt en dat moet worden toegejuicht. Zo hebben wij nu astrophysica gekregen naast fysieke chemie en economische psychologie naast de vele andere soorten psychologie. In mijn commentaar zal het interdisciplinaire denken ook af en toe zijn eisen stellen.

9.2 | Doeleinden van sociaal-economische politiek

Reeds aanstonds brengt Goudzwaard ons zijn mijns inziens gerechtvaardigde twijfel over het uitgangspunt van de zogenaamde 'oneindigheid van de behoeften'. Ik ben geneigd die twijfel nog te ondersteunen door te wijzen op de eindigheid van het menselijk lichaam, inclusief de 'edele delen' ervan en op de eindigheid van de tijd gedurende welke wij leven. Wij hebben, zo zou men kunnen stellen, noch de tijd noch de capaciteit tot het bevredigen van behoeften zonder grenzen. Maar zelfs lang voordat die grenzen zouden zijn bereikt, stellen de armoede van anderen en de nieuwe schaarsten eerdere grenzen en ik voel dan ook veel sympathie voor een 'economische politiek van het genoeg'. De vraag is wel voor wie dit 'halt, genoeg' moet worden aanvaard. Mijns inziens nog niet voor alle Europeanen; zodat een zekere groei nog wel als doel moet worden gesteld.

Goudzwaard wijst ook op de verspillingen die vermeden moeten worden en ik heb elders op een verwant verschijnsel gewezen: dat van de contraproductie waaronder ook de door Goudzwaard genoemde vergiftiging van de grond valt (Tinbergen, 1981).

Bij zijn vaststelling dat de meeste markten oligopolistisch zijn sluit

ik mij ook gaarne aan. Interessante resultaten van onderzoek door Gottschalk (1978) tonen bijvoorbeeld aan dat aan belangrijke groepen van de Amerikaanse beroepsbevolking in 1959 al meer inkomen werd betaald dan hun grensproductiviteit.

Bij het bespreken van behoeften wordt eveneens terecht door Goudzwaard herinnerd aan de door reclame en dergelijke kunstmatig opgeroepen behoeften. Hieraan toe te voegen zouden mijns inziens zijn de zonder reclame doch door gewoonte overmatig bevredigde verbruiksdrang van schadelijke stoffen, onder andere alcoholica, waarvan het verbruik onrustbarend stijgt (in tegenstelling tot tabakswaaren, waarvan het lichtelijk terugloopt); maar natuurlijk ook bedwelmende stoffen. En eigenlijk ook vlees en suiker, zoals ik te aangehaalder plaatse heb trachten te betogen.

Het zorgwekkend verschijnsel van te weinig werk wordt eveneens uitvoerig behandeld door pre-adviseur. Dit is niet zo'n probleem voor hen die altijd wel iets boeiends te doen zouden vinden, bijvoorbeeld het onbetaald opvoeden van kinderen door goede ouders. Het is een groot probleem voor hen die zich gaan vervelen en uit verveling komen tot mishandeling van anderen en tot andere criminaliteit. Voor deze — slecht opgevoede of van aanleg — onverschilligen moet in de toekomst meer gedaan worden door daartoe gemotiveerde en goedbetaalde beroepskrachten. Een der nieuwe dienstverlenende bedrijfstakken, waarnaar wij zo naarstig zoeken.

Goudzwaard stelt voor 'houdbaarheid' in plaats van groei als doel te stellen. Op een aantal punten zou een concrete uitwerking van dit doel nog zeer nuttig zijn. Houdbaarheid van olievoorraden kan niet bedoeld zijn. Houdbaarheid van materiële produktie, ook al is deze selectief, zal ook niet altijd mogelijk zijn. Hier is een soort specificatie naar sectoren van produktie en van werkgelegenheid zeer gewenst.

De prijzen moeten op juiste wijze berekend worden, met als uitgangspunt de kosten. Daarop dan waarschijnlijk een winsttoeslag? Akkoord. Ook akkoord dat een basisdividend (dus de rente) tot de kosten behoort; dit is een van ouds bekende boodschap aan de belastingautoriteiten. Goudzwaard stelt voor, de loonkosten te splitsen in echte loonkosten plus een niet als kosten mee te tellen winstaandeel. Terecht verbindt hij daaraan wel een stuk medebeslissingsrecht van de zijde van de loontrekkers, hoe dan ook tegenwoordig.

Dit brengt ons bij een zeer belangwekkend nieuw onderwerp, dat

zowel bij de doelstellingen als bij de middelen van de sociaal-economische politiek ter sprake gebracht kan worden. Mijn voorkeur gaat er naar uit, als doelstelling te beschouwen het uitbannen van de inflatie. De overige aspecten van de daartoe nodige inkomenspolitiek behandel ik dan bij de middelen; maar zij zijn voor een belangrijk deel ook doelstellingen.

9.3 | Middelen van sociaal-economische politiek

Een algemene opmerking vooraf over dit onderwerp. Pre-adviseur's betoog vestigt hier en daar de indruk dat met elk doel een middel correspondeert. Dat is echter helemaal niet nodig en een ongeoorloofde beperking van de mogelijkheden. De gezamenlijke doelen moeten bereikt worden door de combinatie der toe te passen middelen. Ik neem aan dat wij het daarover eens zijn.

Tot de middelen behoren vooral een aantal financiële, zoals belastingen en subsidies van allerlei aard. Deze zullen onder ander kunnen worden gebruikt om de selectieve ontwikkeling te bereiken die op grond van de nieuwe schaarsten gewenst is: milieu-bescherming, energiebesparing en het bevorderen van de ontwikkeling van ongevaarlijke energiebronnen, vooral de directe en indirecte zonne-energie, de geothermische en nog onbekende soorten. Ten dele zal met verboden en geboden gewerkt kunnen of moeten worden; maar marktconforme middelen hebben mijn voorkeur boven administratieve, als zij kunnen worden verzonnen. Daarnaast zal de inkomenspolitiek naar mijn mening niet te vermijden zijn. Dit blijkt al uit het feit dat een inkomenspolitiek nu al herhaaldelijk wordt gevoerd door regeringen die er in beginsel tegen zijn. Dit geldt niet alleen voor Nederland, maar zelfs voor de Verenigde Staten (Mills, 1981). Behalve de al vroeger door Van den Doel, de Galan en mij (Van den Doel et al, 1976) genoemde overwegingen zijn er sindsdien nieuwe bijgekomen. Ik zou het als volgt willen stellen. De toenemende organisatie van belangengroepen en de toenemende frequentie waarmee deze voor hun leden een groter deel van het nationale inkomen opeisen heeft onze samenleving gemaakt tot 'een wereld van oligopolies'. Deze term ontleen ik, met een lichte verzwakking, aan Joan Robinson (1933) die een deel van het hier bedoelde boek wijdt aan 'a world of monopolies'. Om het hierdoor ontstane inflatieproces te bestrijden zie ik geen andere uitweg dan een inkomenspolitiek.

Het zou wel eens een heel belangrijk veld van onderzoek moeten worden om te komen tot de juiste criteria en de juiste mate van decentralisatie te vinden. Aan de theoretische kant staan zulke moeilijke vraagstukken als het bepalen van het sociale grensnut van groepen van beroepen. Voor beroepen in de zuivere produktiesfeer kan de grensproduktiviteit als uitgangspunt dienen. Maar voor de handelssfeer is de toestand veel ingewikkelder. Het nut van verkopers (en dan vooral de 'grote', de 'sales managers') is in de grond dat zij voorkomen dat er een 'wereld van monopolies' tot stand komt. Hun bijdrage tot het nationale produkt is de hoeveelheid die er meer geproduceerd wordt dan in een volkomen gemonopoliseerde wereld. Er is geen garantie dat dat het inkomen is dat hun firma hun betaalt. De firma betaalt hun voor het handhaven (bij het gemiddelde van alle firma's) van het marktaandeel, voor het neutraliseren van de verkoopinspanningen van hun collega's bij de concurrenten. In dit korte commentaar kan ik het vraagstuk alleen maar aanduiden.

Aan de praktische kant van een inkomenspolitiek staan de vragen in welke graad van detail een regering kan afdalen om voor de onderhandelaars der sociale partners het geschikte klimaat te helpen bepalen, waarin zij de schalen moeten bepalen volgens welke het totaal aan inkomens dat een bepaalde categorie toekomt wordt verdeeld over de homogene ondergroepen.

Mijn commentaar op Goudzwaard voortzettend constateer ik dat hij terecht de regeling van de werktijden als een verder instrument aangeeft; hierover is genoeg van gedachten gewisseld om het onderwerp maar even te noemen, zonder er verder op in te gaan.

Eveneens terecht, maar dan wel meer omstreden, vermeldt pre-adviseur hier de derde wereld; hij suggereert de nieuwe gedachte van een winstaandeel, als er onverwachte winsten tevoorschijn komen. In deze vorm niet iets waarbij haast is, behalve in uitzonderingsgevallen. Wel mag ik hier nog even de aandacht vestigen op de Skandinavische gedachte om de bijdrage van de ontwikkelingsfinanciering uit de publieke kas wettelijk vast te leggen, zolang er geen wettelijke regeling op hoger niveau tot stand is gekomen. Tenslotte ben ik ook geheel met Goudzwaard eens dat bij de bespreking van de middelen der sociaal-economische politiek de dimensie opkomt van het optimale niveau van besluitvorming. In de EG hebben wij de landbouw- en de algemene handelspolitiek al grotendeels op supra-nationaal niveau gebracht. Voor andere delen van de wereld is daar nog veel te doen. Ook op andere midde-

len van sociaal-economische politiek is bij ons echter deze probleemstelling nog niet naar behoren onder ogen gezien. Op het gebied van enige kerngetallen van de openbare financiën zou de besluitvorming ook naar Brussel verlegd moeten worden, onder andere om een werkelijk solide basis aan het EMS te verschaffen.

Aanmerkelijk verdergaande beschouwingen over het onderwerp van het optimale beslissingsniveau in de internationale sociaal-economische politiek zijn in het zogenaamde RIO-rapport (Tinbergen et al, 1976) te vinden. Korthedshalve moge ik alleen het daar verdedigde algemene beginsel in herinnering brengen: het beslissingsniveau over een bepaald middel van sociaal-economische politiek moet voldoende hoog worden gekozen, om externe effecten er van verwaarloosbaar te maken.

LITERATUUR

- J.v.d. Doel et al, Pleidooi voor een geleide loonpolitiek (I en II), *Economisch-Statistische Berichten*, 1976, pp. 264-268 en pp. 828-831.
- P.T. Gottschalk, A Comparison of Marginal Productivity and Earnings by Occupation, *Industrial and Labor Relations Review*, 31, April 1978, pp. 368-378.
- D.Q. Mills, U.S. Incomes Policies in the 1970's - Underlying Assumptions, Objectives, Results, *The American Economic Review*, Papers and Proceedings, May 1981, pp. 283-287.
- Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*, Londen, Macmillan and Co. Ltd., 1933, Book X (Chapter 27).
- J. Tinbergen (coördinator), Naar een Rechtvaardiger Internationale Orde, een rapport aan de Club van Rome. Amsterdam/Brussel, Agon-Elsevier, 1976.
- J. Tinbergen, Contraproductie, in: P.J. Eygelshoven/L.J. van Gernerden (red.), *Inkomensverdeling en openbare financiën*, Opstellen voor Jan Pen, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1981, pp. 288-297.

10 | Discussie over economische politiek en waarde

J. Tinbergen, 's-Gravenhage

Graag maak ik enige opmerkingen over de 'economie van het genoeg'. Voorlopig zal men de daarbij aanvaarde doelstelling wel alleen kunnen bereiken door een economische politiek en wel één van inkomensbeperking. Adler Karlsson stelt bij voorbeeld voor om alle inkomens boven vijf maal het minimum voor honderd procent weg te belasten. Dat heeft enkele bekende bezwaren. Daarom kan men beter aan rantsoenering denken, door middel van verhandelbare bonnen. Daarbij kan men de beperking ook toepassen waar er werkelijk een tekort is, dat wil zeggen op zeer schaarse goederen zoals minerale olieën en later misschien andere, vooral materiële goederen. De component van verbeterde kwaliteit die door uitvindingen niet beperkt behoeft te zijn, kan men vrij laten.

Het zou wenselijk zijn — en dit is een waarde-oordeel! — dat de mensen vrijwillig zich zouden beperken tot het verbruiken van iets dat 'genoeg' kan worden genoemd. Dit zou betekenen, in economisch taal, dat onze welzijnsfunctie zich zo zou veranderen, dat wij niet meer willen verbruiken dan een redelijke hoeveelheid, aangepast aan wat er voor de wereldbevolking beschikbaar is. Het idee van een bovenste grens aan het welzijn is door Ramsey indertijd voorgesteld; wie die grens bereikt heeft, leeft in een toestand van 'bliss'. Die welzijnsfunctie zou dus anders zijn dan de huidige, bijvoorbeeld zoals Van Praag die voor vele consumenten heeft geschat; of ook mijn versie, die een logaritme van het inkomen is en het materiaal even goed benadert als de door Van Praag voorgestelde functie. De vrijwillige beperking van het verbruik van de schaarse componenten zou een nieuwe levensfilosofie vereisen, vergelijkbaar met die van Ghandi of met de ideeën van de Fundación Bariloche.

B. Nooteboom, Gouda

Graag kom ik in dit verband nog even terug op het basisinkomen. Naast de bekende argumenten voor een basisinkomen is er nog een argument dat het voor zelfstandigen een compensatie zou vormen voor kostennadelen van kleinschalige produktie. Een basisinkomen zou aldus nieuwe en kleinschalige produktie-eenheden kunnen bevorderen. (Zie een tweetal artikelen in NRC/Handelsblad op 6 en 7 juli 1981.) De zelfstandige zelf zegt een dergelijke maatregel niet te willen. Houdt hij zich groot in de poging zich te conformeren aan een achterhaald ideaalbeeld van de ondernemer? Of is er hier sprake van een moraal van onafhankelijke zelfstandigheid die wij positief moeten beoordelen? Bestaat dan het gevaar dat een basisinkomen een dergelijke moraal zou aantasten? Ik zou hierover graag de mening van De Gaay Fortman horen.

B. de Gaay Fortman, Ermelo

Ik heb die serie artikelen van de heer Nooteboom in het Handelsblad gevolgd. Ik vond het erg boeiend dat vanuit die praktische sfeer, de praktische problemen van het midden- en kleinbedrijf, hij ook in de richting kwam van het basisinkomen. Het is inderdaad een mogelijkheid om tot een andere kostencalculatie te komen, tot veel lagere arbeidskosten, en daardoor tot meer arbeidsintensieve produktiemethoden; dat zou bevorderend zijn voor het midden- en kleinbedrijf.

Zou invoering van het basisinkomen de zelfstandigheid aantasten? Ik denk dat deze daardoor juist wordt bevorderd. Zo'n basisinkomen zou immers in de plaats moeten komen van alle andere financiële ondersteuningsregelingen voor het midden- en kleinbedrijf. Het betekent dus dat er een stuk bureaucratie wegvalt.

In feite verdwijnt ook op deze manier de oneerlijke concurrentie tussen kleine zelfstandigen die niet van een inkomen uit eigen arbeid afhankelijk zijn (de getrouwde vrouw die een boetiek houdt, de AOW-er die doorgaat met zijn winkel) en zij die dat wel zijn. Ook dit argument zou de kleine zelfstandigen kunnen aanspreken.

M. Vendrik, Leiden

De doelstellingen van economische houdbaarheid en positieve werkgelegenheid in het referaat van Goudzwaard kunnen leiden tot het bevorderen van arbeidsintensieve sectoren van de industrie. Dit kan echter in conflict komen met de internationale arbeidsverdeling ten behoeve van de ontwikkelingslanden. Ik zou deze laatste het grootste gewicht toe willen kennen.

B. Goudzwaard, Oegstgeest

Ik wil me in het bijzonder richten tot collega Tinbergen. Vanmorgen is er een discussie geweest over de mogelijkheid tegelijkertijd voluit wetenschapper te zijn met inbegrip van het onverbiddelijk toelaten van de waarheidsvraag in je discipline en het hebben van een politiek of een sociaal engagement. Voor mij is Tinbergen het toonbeeld geworden van een mogelijkheid van een combinatie van die beiden. Ik zal nu proberen op de punten van kritiek die hij aanvoert, in te gaan.

Ik maak drie opmerkingen over het co-referaat. Ten eerste, in 9.3 van de geschreven repliek van collega Tinbergen (p. 166) staat de algemene opmerking dat pre-adviseur's betoog hier en daar de indruk vestigt dat met elk doel een middel correspondeert. Dat is echter helemaal niet nodig; de gezamenlijke doelen moeten bereikt worden door de combinatie der toe te passen middelen. Ik geloof dat dit terecht wordt aangenomen, maar ik zou graag een kanttekening erbij willen maken en wel deze, dat dit past bij een stijl van politiek bedrijven die ook weleens wordt aangeduid als het globaal ingrijpen op strategische punten, waarbij een aantal doeleinden simultaan moet worden bereikt, en waarbij het alleen afhankelijk is van de effectiviteit van de instrumenten, welk instrument je aanwendt om door de werking van het hele economisch mechanisme heen de gestelde doelen te bereiken. Ik vind dat een waardevolle methode van economische politiek, maar ik voeg eraan toe, dat soms het eigen gezichtspunt van de overheid met zich kan brengen, dat een bepaalde doelstelling toch met een bepaald instrument correspondeert, namelijk wanneer er een bepaald rechtsargument, een bepaalde kwestie van rechtvaardigheid zich meldt. Zo kan het ingrijpen op het vlak van milieuverontreiniging juist een zekere directheid en doorzichtigheid vergen van het overheidshandelen.

Een tweede opmerking betreft het gestelde over houdbaarheid, *sustainability*. De kern van het woord houdbaarheid heeft te maken met continuïteit: continuïteit van een samenleving, in zijn grondslagen, als cultuur, ook naar zijn natuurlijke vermogens, zodat het nageslacht ook kan leven; ook een behoud van de informele sector. Dan komen er dus elementen in naar voren, die iets te maken hebben met de oorspronkelijke betekenis van het woord economie, rentmeester zijn, het toevertrouwde beheer over de natuur, cultuur, informele sector. Welnu, als men daarvan uitgaat, dan verzet zich daartegen de gedachte van een limietloos gedachte doorvoer van goederen en grondstoffen. Ik geef Tinbergen graag toe dat dit een uitwerking vergt naar sectoren en mogelijkerwijs naar produkten. Ik zou er wel aan willen toevoegen, zoals hij zelf ook suggereert, dat, als je begint met een gecentraliseerde wijze van regeling op tal van goederen, je dan al snel verstikt kunt raken in de bureaucratie.

Ten derde, ik ben Tinbergen dankbaar voor wat hij heeft willen inbrengen over 'de economie van het genoeg' als conceptie. Hij onderscheidt een eenvoudige en een ingewikkelde versie. De ingewikkelde versie staat wellicht het dichtste bij de inbrengen van dit referaat. Ik hoop, dat doorgekomen is dat voor mij de crux niet zozeer ligt bij het stellen van een bepaald maximum aan inkomen als zodanig, maar in datgene wat men vervolgens daardoor aan economische vrijheidsgraden kan veroveren, inzetten voor het behoud van de informele sector, het behoud van de kwaliteit van de arbeid, het behoud van de natuur. Eigenlijk moet de consumptie in haar limitering een middel zijn om zin toe te voegen aan het producieren, aan de wijze waarop we produceren en aan de grenzen waarbinnen we produceren.

M.W.J. van den Brink, 's-Gravenhage

Gaarne maak ik nog enkele opmerkingen over het referaat van Goudzwaard. Allereerst op het punt arme/rijke landen: Als de toepassing van westerse moderniseringsprocessen tot dezelfde tendenties leidt als in de westerse industrielanden, dan zou ook de totale bevolkingsgroei aldaar moeten kunnen afnemen, en de totale bevolkingsomvang — op langere termijn — moeten kunnen dalen.

In de tweede plaats is er de vraag van de doelstelling. Selectieve

groei is mijns inziens een praktischer doelstelling dan bevordering van economische houdbaarheid.

Ten derde, waarom is behoud van werkgelegenheid zo belangrijk? Zou men niet steeds een onderscheid moeten maken tussen de eis van een voldoende aantal arbeidsplaatsen nopens het globale aanbod van arbeid, en de gemiddelde duur van de arbeidsweek. In 1870 bedroeg de duur van de werkweek voor volwassen mannelijke nijverheidsarbeiders 70 uur. Momenteel zijn we al hard op weg naar een duur van 35 uur!

Ten vierde, het lijkt mij inderdaad zinnig een deel van het loon/arbeidsopbrengst niet meer het karakter van kosten toe te kennen, maar van opbrengsten, en wel voor zover het loon hoger is dan het minimumloon, en dit deel flexibeler in omvang te doen zijn. Analooq kan in een land vanwege de welstand het opleidingsniveau toenemen. Door de welstand kan men zich de investeringen in menselijk kapitaal (met name onderwijs en onderzoek) getroosten. Dit is vanuit welvaartstheoretisch gezichtspunt winst en loopt parallel met de winst in het bedrijfsleven, voor zover hiermee onderzoek wordt gefinancierd.

Het is overigens mijns inziens de vraag of het flexibel maken van het gehele inkomen boven het minimumloon niet een te grote operatie met zich meebrengt. In verband hiermee noem ik het voorstel dat is gedaan om investeringsloon in te voeren. Wat de marktsector betreft gaan mijn gedachten uit naar een vergroting van de winstquote aldaar, teneinde met name de kennisintensiteit van deze sector ten opzichte van die van de collectieve sector meer in evenwicht te brengen. Hierdoor wordt de aanzienlijke verruiming van dat onderzoek, waar Tinbergen in 1979 op doelde, mogelijk. (Volgens mijn berekening zou de winstquote in 1990 in de marktsector met tien procentpunten moeten toenemen.) De gedachte is dan dat financiering niet met vreemd vermogen plaatsvindt, maar dat het onderzoek direct met winstopbrengsten wordt gefinancierd. Het totale onderzoek dat in Nederland wordt verricht zou globaal kunnen toenemen van een procent van het arbeidsvolume in 1975 tot zeven procent in 1990.

B. Goudzwaard, Oegstgeest

Op het punt van de rijke/arne landen onderschrijf ik graag dat we hier spreken over ontwikkelingen op zeer lange termijn. Het ini-

tiële effect van moderniseringsprocessen op bevolkingsgroei is niet vertragend, maar bevorderend, in verband met de lagere sterftecijfers bij kinderen en de verlenging van de levensduur (wat overigens op zich gunstige effecten zijn). In de tweede plaats, ik ben er niet van overtuigd, dat selectieve groei een betere doelstelling is dan houdbaarheid of 'sustainability'. Keer op keer is juist in de praktijk gebleken, dat het groei-element het element van de noodzakelijke selectiviteit verdringt. Selectieve groei als doelstelling suggereert, dat ten allen tijde er een synthese mogelijk is tussen het de hand houden aan randvoorwaarden op het vlak van milieuzorg, het voorkomen van een vroegtijdige uitputting van grondstoffen, het behoud van de kwaliteit van de arbeid etcetera en het streven naar een gelijkblijvende of hogere economische groei. In de doelstelling 'selectieve groei' schuilt met andere woorden een onopgepaste ambivalentie.

Dit wordt met name duidelijk, wanneer ook de werkgelegenheidsproblematiek erbij betrokken wordt. Uitgaande van selectieve groei eist de werkgelegenheid dan een vanzelfsprekend accent op het groei-element (in de Struikturnota als 'continuïteit' aangeduid), dat dan tegenover het principe van de selectiviteit komt te staan, en het verdringt.

In het referaat ligt het accent op de noodzakelijke combinatie van werkgelegenheids- én houdbaarheidszorg, waarbij de consequenties worden aanvaard voor het alsdan nog mogelijke (lagere) inkomens- en consumptieniveau en het niveau van de maatschappelijke productie. Productiegroei is dan geen doelstelling meer, maar mogelijk, conditioneel, resultaat.

Wat de werkgelegenheid aangaat ben ik het geheel met Van den Brink eens, dat een — loonkostenneutrale — verkorting van de arbeidsduur zeer gewenst is als bijdrage tot de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk. Hetzelfde geldt trouwens voor deeltijdarbeid. Loonkostenneutraliteit is dan echter wel voorwaarde, hetwelk impliceert dat een zeker loonoffer, voor wat betreft het totale week- of maandloon, onontkoombaar is.

Tenslotte het punt van de variabiliteit van een deel van het loon. Wanneer het loon/inkomen boven het minimumloon variabel wordt, en derhalve in de kostencomputaties alleen het vaste loonbestanddeel als kosten wordt meegenomen, zal dat zeker een positieve invloed gaan uitoefenen op de gewenste én economische mate van arbeidsinzet in het productieproces. De toepassing van deze gedachte is praktisch zeker niet onmogelijk. Ook oud-CNV voor-

8-12-75

zitter Lanser heeft enkele jaren geleden een soortgelijke gedachte geopperd. Ik deel overigens de visie van Van den Brink over de wenselijkheid van een zeker herstel van de nu wel zeer sterk teruggevallen winstquote. Wanneer werknemers daarin wensen te delen (via een investeringsloon, of via het hier gedane voorstel) is er wel de randvoorwaarde, dat in totaal voldoende middelen beschikbaar blijven voor noodzakelijke investeringen, wat in de gedachte van het investeringsloon inhoudt, dat de de-blokkering daarvan voor consumptieve doeleinden nihil of uitermate beperkt zal moeten zijn.

De auteurs

Prof. dr. B. de Gaay Fortman studeerde economie en rechten en promoveerde in 1966 op het proefschrift *Theory of competition-policy — a confrontation of economy, political and legal principles*. Van 1971 tot 1977 was hij lid van de Tweede Kamer voor de PPR, daarna lid van de Eerste Kamer. Hij is hoogleraar politieke economie aan het Institute of Social Studies te Den Haag.

Prof. dr. B. Goudzwaard (1934) studeerde aan de Erasmus-universiteit te Rotterdam en promoveerde in 1970 op het proefschrift *Ongeprijsde schaarste*. Van 1967 tot 1971 was hij lid van de Tweede Kamer voor de ARP. Vanaf 1971 is hij hoogleraar economie aan de Sociale Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Van zijn hand verscheen onder meer *Kapitalisatie en vooruitgang* (Assen, 1976).

Prof. dr. J. J. Klant (1915) was aanvankelijk werkzaam in het bankwezen. Hij is thans hoogleraar economie aan de Universiteit van Amsterdam en doceert methodologie en geschiedenis van de economische wetenschap. Publikaties: *Spelregels voor enomen* (1979²) en *Geld en bankwezen* (1981²).

Prof. dr. J. G. Knol (1926) werd, na werkzaam te zijn geweest bij het Ministerie van Economische Zaken en bij het Middelbaar Onderwijs, in 1959 benoemd tot lector en in 1965 tot hoogleraar staatshuishoudkunde aan de Economische Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Als lid van de vakgroep Micro-Economie doceert hij thans Prijsstheorie. Heeft als voorzitter van de vereniging voor Buitenschools Onderwijs bemoeienis met het streven tot erkenning van het niet-gesubsidieerde onderwijs.

Prof. dr. M. G. Plattel (1921) is hoogleraar sociale wijsbegeerte en sociale ethiek aan de economische faculteit en Centrale Interfaculteit der Katholieke Hogeschool Tilburg. Publikaties: *Sociale Wijsbegeerte — de mens en het medemenselijke* (1967⁵); *Sociale wijsbegeerte — de mens in de maatschappij* (1967²); *Utopie en kritische denken* (1970²); *De rode en de gouden toekomst. De avontuurlijke wijsbegeerte van Ernst Bloch* (1976) en verder vele artikelen op sociaal en economisch terrein.

Prof. dr. W. A. A. M. de Roos (1932) promoveerde in 1969 aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg op het proefschrift *De economische machtspositie*. Hij was eerder werkzaam op het Ministerie van Economische Zaken en op de Technische Hogeschool te Eindhoven. Sinds 1970 is hij hoogleraar economie aan de faculteit der sociale wetenschappen van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij is voorzitter van de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie.

Prof. dr. J. Tinbergen (1903) studeerde natuurkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden en promoveerde in 1929. Daarna was hij werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, de Volkenbond te Genève en vervolgens directeur van het Centraal Planbureau. Van 1933—1973 hoogleraar aan de Nederlandse Economische Hogeschool en daarna tot 1975 aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij is adviseur van de Wereldbank en van de regeringen van een aantal ontwikkelingslanden. In 1969 ontving hij, tezamen met R. Frisch, de Nobelprijs voor de economische wetenschap.

Prof. dr. H. J. Wagener (1941) studeerde economische en sociale wetenschappen in München en Berlijn. Promoveerde in 1971 in München over groei in onderontwikkelde regio's. Was daarna werkzaam aan het Osteuropa Institut München en vervolgens aan het Wiener Institut für internationale Wirtschaftsvergleiche. Is sinds 1975 gewoon hoogleraar algemene economie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Belangrijkste publikatie: *Economische systemen: theorieën, instituties en doelstellingen* (1980).

'Economen kennen van alles de prijs maar niet de waarde', zo wordt wel gezegd. Aandacht voor het waardeprobleem in de economie is dan ook bepaald niet overbodig.

In de eerste plaats is er de eeuwenoude discussie over mogelijkheden en beperkingen van de waardevrijheid. Kan de economie worden beoefend met de pretentie van de natuurwetenschappen of is zij krachtens haar aard 'politieke economie'?

In de tweede plaats liggen er verbandingen tussen bepaalde waarden en de instituten die in het economisch leven een rol spelen. Een economische herwaardering mondt dan ook uit in institutionele veranderingen.

In de derde plaats worden de heersende waarden in een samenleving weerspiegeld in de doeleinden en instrumenten van de economische politiek. Zal daarin het streven naar economische groei centraal blijven staan of zal dit vervangen worden door aandacht voor de houdbaarheid (*sustainability*) van de economie?

De *Studiekring Post-Keynesiaanse Economie* heeft deze drie probleemgebieden behandeld op zijn tweede jaarlijkse conferentie, gewijd aan het thema *Economie en waarde*.

Met name voor economen, politici, vakbondskaders, alsook voor studenten aan sociale, economische en juridische faculteiten, sociale academies en HEAO's, bevat deze bundel leerzame en boeiende informatie.

De auteurs: prof. dr. B. de Gaay Fortman, prof. dr. B. Goudzwaard, prof. dr. J.J. Klant, prof. dr. J.G. Knol, prof. dr. M.G. Plattel, prof. dr. W.A.A.M. de Roos, prof. dr. J. Tinbergen, prof. dr. H.J. Wagener.